

ARTE ET MARTE

Az éjjeli nap országa címmel 2003. november 28-án norvég kulturális napot rendeztek a Balassi Bálint Intézetben. A norvég kultúra reprezentatív jellegű bemutatkozásán (színházi előadás, filmvetítés, fotókiállítás) túl érdekes beszélgetések is gazdagították a programot, amelyek elsősorban a kis nyelvek irodalmának esélyeivel, a fordítás nehézségeivel, valamint a magyar irodalom norvégiai, illetve a norvég irodalom magyarországi recepciójával foglalkoztak. Az alábbiakban két beszélgetésből adunk közre részleteket.

„A FORDÍTÁSNAK EGYETLENEGY PROBLÉMÁJA VAN: ÉS AZ MAGA A SZÖVEG”

*Esterházy Péterrel és Kari Keménnyel a kis nyelvek irodalmáról
és a fordítás nehézségeiről Masát András beszélget*

*M. A.: Ma délután azért gyűltünk össze, hogy a kis nyelvek irodalmáról beszéljünk. Nagy boldogság számomra, hogy olyan emberekkel beszélgethetek, akik valóban kompetensek ebben a kérdésben: Esterházy Péterrel és Kari Keménnyel, aki klasszikus és kortárs magyar irodalmat fordít norvég-
ra. Két kérdést szeretnék körüljárni: mik is a kis nyelvek, és mit értünk a kis nyelvek irodalmán. Vájon a kis nyelvek irodalma érvényesülhet-e az úgynevezett nagy nyelvek irodalmában? Miért nincs közvetlen kapcsolat a kis nyelvek irodalma között? Nem biztos, hogy a magyar és az észti irodalom olyan jól kommunikál egymással, mint a magyar és a német. Talán kell egy közvetítő világnyelv ahhoz, hogy valaki magyar íróként például Norvégiában ismertségre tegyen szert?*

E. P.: Nyilván működik a kulturális sznobság. Fölfelé barátkozik az ember, nemde. Én se tudnék most nagyon sok bolgár kollégát megnevezni. Nem tudom, hogy definiálnátok a kis nyelveket, nyilván úgy, hogy kevesen beszélnek. Többnyire az ilyen országok nem játszanak jelentős szerepet. Az orosz irodalom például mindig fontosabb volt, mint a magyar, mert jobban akarták az emberek tudni, hogy mi történt Oroszországban. És nem csak azért van ez, mert ott nagyon erős a regényírói hagyomány. Néha úgy gondolom, hogy regényt csak nagy országban lehet írni, hogy legalább 7000 km-t lehessen utazni. Bizonyos regényeket biztosan nem lehet kis országban megírni. El kéne egyszer tárgyyszerűen tünődni azon, hogy a geometriának, a térnek és a regénynek mi köze van egymáshoz... A kapcsolódás gyakorlati dolog: van-e ember, aki lefordítsa. Azért is könnyebb németre, spanyolra vagy angolra, mert több a fordító. De az is látszik, hogy egy ország iránti érdeklődésben nyilván nagy szerepe lehetne a pénzügyi elgondolásoknak: legyenek ösztöndíjak, hívjunk ide fiatal embereket, akikről még nem lehet tudni, hogy kicsodák, csak azt, hogy tehetségesek, és hogy ezeknek egy része majd fordító lesz, és így tovább.

K. K.: Én úgy látom, hogy minden nyelvet: a franciát, a magyart és a norvégot is befolyásol az angol és az amerikai kultúra. Ezért létezik egy olyan kisebbségi érzés, ami szerintem szükségtelen. Többször mondták nekem a magyarok, hogy minket nem lehet megérteni, ezt nem lehet lefordítani... De aztán mégis.

E. P.: Valóban kérdés, figyelembe kell-e egy írónak vennie, hogy fordítják vagy nem fordítják. Én hajlamos vagyok azt mondani – mint-hogy engem fordítanak –, hogy ez nem számít. De azért ez nem ilyen egyszerű. Nemrég volt a tévében egy beszélgetés egy török íróval, Orhan Pamukkal, aki megjegyezte, tudja, hogy van kétezer dél-koreai olvasója, akkor a következő könyvnél mért csinálna úgy, mintha nem volna ez a kétezer. Persze ehhez egy olyan irodalomfelfogás kell, amely eleve figyelembe veszi az olvasót... Én is gondolok az olvasóra, de ettől nem nagyon írok más mondatokat. Ha valaki közvetlenebbül gondol erre – és lehet! –, akkor számárság volna úgy csinálnia, mintha ez nem volna, ha egyszer van. Más képe van a világról egy New York-i kollégámnak amiatt, hogy angolul számos helyen beszélnek, tehát ha leír egy mondatot, akkor tudja, hogy azt a fél világot megértik.

K. K.: Az amerikaiak nagyon keveset tudnak például Európáról...

E. P.: Amerikája válogatja... Minden nagy kultúrának megvan az a veszélye, hogy provinciális lesz, mert hisz olyan nagy, olyan gaz-

dag, hogy nem kell másra támaszkodnia. El tudja látni magát, tud illet is venni, tud olyat is venni; tud hegyvidéki történetet, tud tengerparti történetet, elég neki saját maga. Ezt hívják provincializmusnak. Egy kis kultúrának nagyon jók a lehetőségei, mert – nehogy provinciális legyen – rémülten kell tájékozódnia a világban. Ez ügyben csak a németek tartják fenn a versenyt, akik, noha nagy kultúra, annyira félnek – okkal – a saját provincializmusuktól, hogy figyelnek; egyébként ez látszik is a fordításokon, hogy rémületükben még minket is elolvasnak.

K. K.: Ha valaki ír, akkor csak írnia kell...

E. P.: Ebben igazad van, de sokféle elgondolás van... Arra is lehet gondolni minden egyes sornál, hogy csörög a kassza. Ettől még nagyon jó regényeket lehet írni... Kormos Istvánról szól az az anekdota, hogy ő azt mondta, ő nem ősi magyar nyolcast, hanem ősi magyar 4,50-est írt, mert 4,50-et fizettek egy sorért. (A 4,50-ben nem vagyok biztos...) Dosztojevszkij is milyen szép regényeket írt amiatt, hogy pénz kellett neki. El lehet úgy gondolni az irodalmat – én nem így gondolom el –, mint valami szakmát, aminek ismerjük az eszközeit, és előállítunk egy tárgyat. Ennek a tárgynak ennek meg ennek kell megfelelnie: esztétikai elveknek, morálisaknak, szenvedélyeknek. Érthetőségnek, mert egyfajta dialógusról van szó, és ha erre a dialógusra gondol, akkor igenis belekalkulálhatja a dél-koreait... Én rémesnek, irodalomellenesnek találom azt, ha az ember írás közben figyelemmel van a fordításra. Életemben egyszer kétszer adódott olyan, hogy tudtam egy szövegről, magyarul nem fog megjelenni, mert valami aktuális szöveg volt. Annál megalázóbb dolgot nem tudok, mint azon nem tűnődni – miközben amúgy csak ilyeneken tűnődök –, hogy *poroszkálni* vagy *cammogni*, hisz minek, mikor úgyis mondjuk *gehen* lesz belőle. Ha egyébként egy fordítási problémát nagyon átbeszél az ember, hogy mik a nyelvi problémák, mi mit jelenthet, mi mire utal stb., akkor a végén kiderül, a fordításnak egyetlenegy problémája van, és az maga a szöveg.

K. K.: Azt olvastam, hogy szereted ugratni az olvasót, és akkor azt gondoltam: jaj, mi lesz szegény fordítóval... Különben Márai Sándor az *Egy polgár vallomásaiban* azt írja, hogy minden fordító elvetélt író. Nem értek egyet vele... Egyébként a szellemekkel is beszéllek, de Máraival nem sikerült kapcsolatot teremtenem...

E. P.: A halott szerző nyugodalmasabb munkát jelent.

K. K.: Jó, hogy itt van Esterházy Péter, majd meg tudom kérdezni egy-két dologról. Már nemegyszer kiderült, az írók sokszor nem tudják, hogy mit írtak.

M. A.: *Valószínűleg arról van szó, hogy a szöveg már önállósult, nem, Péter?*

E. P.: Sokszor előfordul, hogy föltesznek egy kérdést, és akkor azt mondom, várjál, meg kell néznom, mit is mond a szöveg. Olyan helyzetekben hasznosítható például az élő szerző, amikor a fordítás szükségszerűen szegényít: dönteni kell, hogy így vagy úgy, de igazából eldönthetetlen a szövegből, hogy melyiket válasszuk. Egy ilyen – tulajdonképpen illegitim – kérdés, hogy szerintem melyik volna a jó, olykor hasznos lehet. Nálam például nagyon sok idézet van. Azt gondolom, jó, ha a fordító tudja, hogy az egy idézet, különben csak gyanakszik, és nem tudja, mért hallatszik egy kicsit furcsábban az a rész... Ez mondjuk egy magától értődő hasznosíthatósága a szerzőnek. De nagyon nem tud beleszólni, vagy nem is jó, ha beleszól...

M. A.: *Kari Keménnyel korábban arról beszélgettünk, hogy a fordítás szükségszerűen egyfajta beszűkülés, korlátozás. De néha arra is van lehetőség, hogy a fordító valamit hozzáadjon.*

E. P.: Ez úgy működik, gondolom, hogy az írás szellemét kell megérteni. Vannak például eljárásmodok, amiket nem lehet alkalmazni adott helyen, de más helyen, ahol a magyar szöveg például nem csinál semmit, csak nyugodtan megy-mendegél, a lefordított szöveg akkor ott ugyanazt az effektust tudja hozni. Az én esetemben az az egyik nehézség, hogy nagyon sok ilyen *kicsi* ügy van, amit én így kiszórok, vagy a magyar nyelv – kérésemre – kiszór. És a nagyon pontos fordítás, amely ezt mind követni akarja, rosszra vezet, mert többbe van a leves, mint a hús. Erre szokták vagy szoktam mondani, hogy hulljon a férgese; jut is, marad is.

K. K.: Van egy kontó. Ha itt nem sikerül, akkor ott sikerül.

E. P.: Igen, igen. Ez nyilván fordításelméleti probléma is, hogy mennyire kell hűségessé lenni a szöveghez, hogyha a hűségességnek mondjuk az az ára, hogy nem elég norvég a szöveg. Én ilyenkor a norvég pártján vagyok, magammal szemben. Persze könnyen beszélek, mert nem tudok norvégul. Németben többet kapalózom, de aztán ott is többnyire leintenek, helyesen.

M. A.: *A Harmonia caelestist Kari Kemény fordítja le norvégra. Hogyan dolgoztok együtt? Milyen együttműködési stratégiát lehet létrehozni?*

K. K.: Stratégiát? Nagyon egyszerű. Én mindent felírok egy füzetbe, amit nem értek, és aztán összejövünk és megbeszéljük.

E. P.: Az az elvi bonyolultsága van egy ilyen megbeszélésnek, hogy nagyon könnyen nem derül ki, hogy valami egyáltalán probléma. Erre szoktam azt mondani, hogy túl kell fecsegni. Karival ez ügyben könnyű dolgozni, de van egy pont, amikor a legtöbb fordító megsértődik, vagy kis túlzással elkezdenek gyűlölni engem, mikor az állandó visszakérdés azt a látszatot kelti, mintha az ember kétségbe vonná a másik hozzáértését... Olyan bizalmi helyzet kell, hogy a másik elhiggye, nem azért kérdezem én háromszor, mert unintelligensnek gondolom, hanem azért, mert nem vagyok benne biztos, hogy a probléma látszódot. Ezért kell triviális dolgokra is időnként rákérdezni. Néha alá van aknázva a szöveg, ami csak később robban. Illetve azzal robban, hogy nem robban.

M. A.: *Esterházy Péter könyve tele van olyan utalásokkal, amelyek a norvég kultúrtörténetbe nem nagyon vezethetők át. Ezt hogyan oldod meg?*

K. K.: Azt még nem tudom... Van egy norvég író barátom, aki azt mondta, hogy gyerekkorában nagyon szeretett olyasmit olvasni, amit nem egészen értett. Én is úgy gondolom, hogy ha valakit nagyon-nagyon érdekel, akkor nézzen utána.

E. P.: Alapprobléma volt minden *Harmonia*-fordításnál, hogy legyenek-e lábjegyzetek vagy ne legyenek. Én lábjegyzetellenes vagyok, mert ha elkezdünk lábjegyzetelni, akkor mindent lábjegyzetelni kell, illetve az történik – például a németben elkezdtünk lábjegyzetelni – , hogy ez egyszerre lesz sok is meg kevés is. Hogy kicsoda Kinizsi Pál, azt hiába írja oda az ember, ha hiányzik az érzelmi kapcsolat, azt, hogy kuruc-labanc, kicsit ismerhetik, de hogy ma is van annak értelme, ha valakiről azt mondjuk, „te labanc”, vagy annak is, hogy „kurucos hevülettel ugrál”, ez már nem fog átjönni. Egyáltalán, a történelemhez való cinkos vagy közeli érzelmi viszony átültethetetlen. Nota bene fordítva is így van: amikor Dantét olvassuk, egyáltalán nem tudjuk a kis finom, belső, cinkos utalásokat, vagy csak ésszel tudjuk, ha van kritikai kiadás. Valami ismeretlent olvasni, az jó, de az nem jó, ha fekete lyukak vannak, ha halálosan nem tudja az olvasó, hogy hol van; azokat meg kell valahogyan szüntetni. Akkor én hajlandó is vagyok egy-egy fél mondatot beleírni vagy egy fél mondatot kihagyni. Ez egy olvasásbarát fölfogás, bár nem fogja azt a problémát megoldani, amiről beszéltünk, a közelség-távolság, az érzelmi viszony problémáját.

K. K.: Soha nem volt szó lábjegyzetről, mikor Gabriel García Márquezzról vagy mikor Salman Rushdie-ről volt szó. Amikor Magyarországról van szó, miért legyen lábjegyzet? Ha valamit nem értek, de nagyon érdekel, akkor utánaézek. Miért pont egy magyar írónál kell lábjegyzet?

E. P.: Nem is a lábjegyzetről beszélek. Ez egy kulturáltsági vagy műveltség probléma, ami ebben a formájában engem nem érdekel. De az már érdekel, hogy az olvasónak mik az esélyei. Eszembe jut Thomas Pynchonnak egy regénye: folyamatos utalás volt amerikai reklámokra. A reklámokat áttették magyarra, tehát tudtam a tartalmukat, de mégsem jelentettek nekem semmit. Hiába láttam, hogy elvileg miről van szó, csak elvileg működött a dolog. Ez olyan, mint a *Finnigans Wake* olvasása: ha az ember nem angol, akkor nincsen esélye.

K. K.: Legyen magyar a magyar! Tanulják meg, hogy van olyan, hogy magyar!

E. P.: Igen, de akkor itt jön megint a kis nyelv – nagy nyelv problematikája. Egy nagy nyelv kulturális referenciáinak jobb az esélyei, következésképp ez a kérdés ott nem merül így föl...

A MAGYAR IRODALOM NORVÉGIÁBAN

Kari Kemény műfordítóval, Masát Andrással, az ELTE tanárával és a berlini Collegium Hungaricum igazgatójával, L. Simon Lászlóval, a Szépirodalmi Figyelő főszerkesztőjével és Varga Zsolt műfordítóval Szöllősi Adrienne beszélget

Sz. A.: Mikortól beszélhetünk a magyar irodalom megjelenéséről Norvégiában?

V. Zs.: A kérdést azzal egészítem ki, hogy Dániát is bevonom a kérdéskörbe, ugyanis a kutatás a magyar irodalom dániai fogadtatásával indult, majd ezt a témakört bővítettük ki Norvégiára, illetve egész Skandináviára. A kutatások jelenleg ott tartanak, hogy Dániában és Norvégiában sikerült megvizsgálnom a magyar irodalom fogadtatását, Svédországban azonban egyelőre nem, mert már kétszer elutasították az erre vonatkozó pályázatomat. Ha kronológiailag ha-